

A szentek végső nagy csatája

Armageddon-elképzelések az oszmán hódítás kapcsán
a cseh irodalomban

Kovács Eszter

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar — Budapest

Országos Széchényi Könyvtár — Budapest

„És összegyűjtötték a földkerekség királyait arra a helyre,
amelyet héberül Harmagedónnak neveznek.”

(Jel 16,16)

Az oszmán hódítás, különösen a magyarországi hadiesemények élénken foglalkoztatták a cseh közvéleményt. Ez nem meglepő, hiszen a harcokban cseh katonák is részt vettek, a háború költségeit nekik is viselniük kellett, valamint a frontvonal is egyre közelebb került Csehországhoz. A 16. század végétől a tudósítások mellett folyamatosan jelentek meg olyan irodalmi alkotások, amelyek a fennálló helyzetet elemezték, megkísérelték feltárni okait és megjósolni a következményeket.¹ A cseh értelmiség mindenekelőtt arra igyekezett választ találni, hogy mi a törökök hadi sikereinek titka. Az erre adott válaszokat a magyar irodalmi hagyományokhoz² hasonló módon három nagy csoportba lehet sorolni:

1. Az Oszmán Birodalom egy erős és agresszívan terjeszkedő nagyhatalom, amely annak köszönheti sikereit, hogy katonailag erősebb, mint az európai népek.
2. A török „Isten ostora”, vagyis jogos büntetés a keresztények bűneiért.
3. Az Oszmán Birodalom megerősödése a végidők jele, a törökök Góg és Magóg, illetve az Antikrisztus népe.

A magyarországi harcokat a különféle szerzők az alapján ítélték meg, hogy az előbb felsorolt három elképzelés szerint melyiket tartották leginkább valószínűnek. Akik pusztán külpolitikai ellenséget láttak a törökökben, azok az aktuális politikai helyzet elemzése kapcsán jutottak arra, hogy a törökök ellen harcolni felesleges és drága (Bohuslav Balbín),³ vagy éppen ellenkezőleg, hogy Csehország biztonsága a magyarországi események alakulásától függ, tehát a cseheknek a saját érdekükben kell mindent megtenni azért, hogy visszaszorítsák a törököket (Jan Tomáš Pešina, Daniel Adam z Veleslavína).⁴ Akik Isten büntetésének tekintették őket, úgy gondolták, hogy a lelki megújulásra kell helyezni a hangsúlyt, és csak a teljes megtérés után lehet kérni Istentől a csapás megszüntetését. Jan Mirotický erről így írt:

¹ RATAJ 2002: 317–376; KOVÁCS 2017: 11–15; FIALA 2014: 227–234; KOVÁCS 2014: 53–54.

² ŐZE 1991: 22.

³ BALBÍN 1677: 590.

⁴ KOVÁCS 2010: 18–33.

„Ilyen, amikor valaki azért imádkozik, hogy Isten adjon győzelmet a törökök felett. Imádságának ez az értelme: Kérünk téged, Uram, hogy engedd meg nekünk, hogy részeskedjünk, és habzsoljunk, káromkodjunk, paráználkodjunk és becsapjunk másokat továbbra is, és más hasonló bűnöket kövessünk el. Vajon Isten megkönyörül az ilyen imádság miatt?”⁵ (*Kovács Eszter fordítása*)

Bartoloměj Dvorský, a *Proti Alchoranu...*⁶ című *Korán*-polemika szerzője is a bűnökért kapott jogos büntetést látta a törökökben. Közös európai keresztény összefogást sürgetett ellenük, de azt is leszögezte, hogy mindenféle siker előfeltétele az erkölcsi megújulás.⁷

Az apokaliptikus szemlélet hívei a török harcokat a végidővel kapcsolatos jövendölések alapján értékelték. Közülük az egyik legfontosabb, hogy az utolsó napokban háborúk fognak zajlani Krisztus és az Antikrisztus népe között, végül egy utolsó nagy csatában az igazak győzelmet aratnak, és ezzel a győzelemmel új korszak kezdődik. Csehországban már a 14. századtól ismertek olyan irodalmi és teológiai munkák (*Jan Milíč z Kroměříže*),⁸ amelyek a végidők megjövendölt mozzanatait saját koruk eseményeivel feleltetik meg, de ez a gondolat leginkább a huszita irodalomban teljesedett ki. Itt gyakran megjelenik, hogy ők maguk a választott nép, amely az európai népek közül utolsóként őrzi a hit eredeti tisztaságát. Saját harcuk hasonló az *Apokalipszis* utolsó nagy csatájához, amelyet Krisztus népe vív az Antikrisztus népe ellen, vagy éppen már annak előjátékának tekinthető.⁹ A 16. századi cseh irodalomban a cseh huszita hagyományok és a nyugati reformáció hatására a törökökkel kapcsolatban a következő apokaliptikus képek jelennek meg: az Antikrisztus, Góg és Magóg népe és a Dániel próféta által megjövendölt világbirodalom. Ezek mellett gyakran felmerül a kérdés, hogy a magyarországi harcok a végidő küzdelmeihez tartoznak-e.

1565-ben Nürnbergben jelent meg cseh nyelven egy kis írás,¹⁰ amelynek ismeretlen szerzője a nyugati reformáció „kettős Antikrisztus”-elméletei alapján azt próbálta bizonyítani, hogy a pápaság és a törökök együtt alkotják az Antikrisztus kettős természetét, és ellenállásra buzdítja olvasóit. A huszita irodalomra jellemző „szent maradék harca” itt hiányzik. A végső harcot egyedül Isten vívja majd, a szentek csak passzív elszenvedői az Antikrisztus zsarnokságának, és élvezői Isten szabadító erejének. Egyet tehetnek: minden megpróbáltatás ellenére tisztán megőrzik hitüket. A fegyveres harcot kifejezetten helytelenítette.¹¹

„Ugyanígy Szent János a Jelenések könyvében megerősíti ezt a jóslatot, vagyis, hogy az égből tűz csap le, és megemészti Magógot, és utána kell megkezdődnie az utolsó ítéletnek. Majd az Úr maga fogja elvenni a törökök hatalmát, és eltörölni királyságukat [...] ebből világosan megérthető, hogy azok az emberek, akiket most Magyarországra leküldünk,¹² rosszabbak, mint maguk a törökök.¹³

⁵ MIROTICKÝ 1576: D₃b.

⁶ DVORSKÝ 1542.

⁷ KOVÁCS 2017: 98–113.

⁸ KADLEC 1989: 183–190.

⁹ CERMANOVÁ 2016.

¹⁰ *Obaudwauch Antykrystůw* 1565.

¹¹ *Obaudwauch Antykrystůw* 1565: I₄b–M₁a.

¹² Értsd: katonák, akik részt vesznek a törökök elleni harcokban.

¹³ Erről Pázmány Péter is írt. „HARMADSZOR: Mikor Szuliman császár nagy dühösséggel a keresztyének-ellen rohant volna és árvíz-gyanánt mindeneket elsodorna, akkor kezdé Luther az férges tanítási-közöt azt-is bőfögni, hogy bűn a törökkel viaskodni; és szinte annyi, mint-ha Isten ellen tusakodnánk, ha a török-ellen állunk. Azért a kinek esze vagyon, úgy-mond, a török-ellen ne mennyen. [...] Hiszem Istentől szakadott és átalkedett

Egyik török a másikat nem győzheti le. Ördögöt ördöggel nem lehet megtörni.”¹⁴ (*Kovács Eszter fordítása*)

Ilyen egyértelmű és radikális módon egyetlen más cseh szerző sem ellenezte a törökök elleni harcot. A Csehországban megjelent könyvek, röplapok mind a harcokban való lelkes részvételre buzdítanak. De ne felejtjük el, hogy a nyomtatásban megjelent írások cenzúrázottak, és Csehországban legalább olyan szigorúan ítélték meg a törökbarátságot, mint Magyarországon.

A szentek szerepével kapcsolatban hasonló véleményt fogalmazott meg a sziléziai születésű Jiřík Joannides (Frýdecký), aki a Megújított Országos Rendtartás bevezetése¹⁵ után költözött családjával Magyarországra.¹⁶ 1667-ben Zsolnán jelent meg *Dwoj spis včíněný. 1. Gest clangor Tubae Divinae, ... 2. Spis gest, o prawé poslaupnosti včenj ewangelitského...* [Két írás. 1. A clangor Tubae Divinae... 2. Írás az evangélikus hit igaz követéséről...] című költői műve az utolsó ítéletről és annak előjeleiről, illetve az evangélikus hit igazságairól. Az Oszmán Birodalom üdvtörténeti szerepével az első írásban foglalkozott. A törökök megjelenése véleménye szerint Isten tervébe illeszkedik, a végidők előjele, és nem tart örökké. A szabadulást egyedül Istentől kell várni, és tisztán, a hitet megtartva készülni eljövételére. Nem földi szabadítóban reménykedett, a győztes csatát egyedül Isten vívja majd. Az igazak sem vesznek részt benne, csak gyümölcsét élvezik, egyedül Isten kegyelméből. Az utolsó napon Isten ellenségei maguk fogják elítélni és megsemmisíteni önmagukat, de közülük is megmenekülnek azok, akik megtérnek.¹⁷

„[...] Mert ez az igen kiterjedt / Góg és Magóg / az elkövetett gázságok után, / vissza fog szorulni, / őt Isten legyőzi / minden akadály nélkül, / úgy, hogy az ártó és / zavaros lélek emelkedik felül. (Iz 19,14) // Egymás ellen fordulnak, karddal harcolnak, / egymást ütik, / gyilkolják majd. / Mint a filiszteusok, / úgy fognak tenni, / akik egymást gyilkolták, / a zsidók szeme láttára. (Ez 38,21; 1Sám 14,21) // Hej, egyszerre milyen / sok sebbel, / jégesővel, kövekkel, / szörnyű fekélyekkel, / nagy kénköves tűzzel, / oly nagy erővel, / Isten maga zúzza szét, / elpusztítja a pusztítókat. (Ez 38,4–6) // Sok pogány fog vereséget / szenvedni az Úr harcában, / ha a keresztények megbüntetése után / eltörli a pogányokat, / akik utána már többé / nem nyerik vissza erejüket, de sokan közülük eljutnak / Isten ismeretére. // [...] // Ebben a vereségben / Isten megdicsőül majd, / Góg és Magóg ezen [veresége miatt] / mindenki áldja majd. / Látván segítségét, / és a szabadítást, / Istent fogják dicsérni, / és őt áldani. (Ez 38,17)”¹⁸ (*Kovács Eszter fordítása*)

Ezzel szemben a harcokban való aktív részvételre buzdít az oszmán terjeszkedésről és ennek üzenetéről szóló legalaposabb cseh nyelvű mű, Václav Budovec z Budova csehtestvér nemes

ember ez, a ki a keresztyén vért nem szanván tiltya, hogy az Isten fiainak országát, melyet a pogány hamissan és erőszakkal elfoglalt, vissza ne vegyünk; a számtalan keresztyén rabokat, mellyeket testi és lelki fogságra vetett, ki ne szabadítsuk; ennyi sok ezer lelket a pogány setétségből ki ne hozzunk! Hogy nem esik szíved, gonosz ember, a sok lélek veszedelmén, a sok országok pusztulásán?” PÁZMÁNY 1897: 430; VARSÁNYI 2017: 175–177.

¹⁴ Obaudwauch Antykrystiw 1565: L₃a–L₄b.

¹⁵ Csehországban 1627-ben, Morvaországban 1628-ban vezették be a Megújított Országos Rendtartást (*Obnovené zřízení zemské*), amely kimondta, hogy az érintett tartományokban egyedül a katolikus az elfogadott vallás.

¹⁶ PUMPLA 2010: 527.

¹⁷ JOANNIDES 1667: 82–86; *Knihopis* 3588; *RMNy* 3398.

¹⁸ JOANNIDES 1667: 83–86.

Antialkoránja, amely az iszlámról szól, de foglalkozik benne a törökök történeti szerepével is. Budovec számára ők egyértelműen azonosak Góg és Magóg népével. Nem szimbolikusan, hanem valóságos módon. Üdvtörténeti szerepük van, megjelenésük a végidő eljövételére figyelmeztet. A jövendöléseknek megfelelően Isten népére támadnak, amelyre a keresztény válasz egyedül a fegyveres és a lelki felkészülés lehet. Az *Antialkorán* legfontosabb célja, hogy útmutatást nyújtson a keresztény vitézeknek, hogyan harcoljanak az ellenség ellen úgy, hogy közben a saját lelkük üdvösségét el ne veszítsék.¹⁹ Budovec soha nem utal konkrét hadieseményekre, így a magyarországi törökellenes harcokra sem, de a levelezéséből tudjuk, hogy nagy érdeklődéssel és folyamatosan növekvő aggodalommal figyelte a történéseket.²⁰ Úgy gondolta, hogy a végső nagy csata még nem kezdődött el, de a jelenlegi harcok ennek előjátékának tekinthetők.

„Mert bizonyos, egészen biztos, hogy le fognak győzteni Izrael hegyein előbb, minthogy a világ ama utolsó hűtlensége bekövetkezne. Ki tudja, hogy az Úr Isten e drága hazának, amelyben eddig rendkívüli dolgokat kegyeskedett véghezvinni, miért nyilvánítja ki e csalárdságokat, talán azért, hogy jól értesülve erről a Gógról és Magógról, annál buzgóbban készüljön fel mesterkedéseik ellen, és majd amikor a háborúra kerül sor, minden krisztushívó igaz kereszténnyel együtt harcoljon.”²¹

„Mert mi és utódaink, hogyha eljön az Istentől elrendelt idő, amikor Góg és Magóg megverettetik a világ utolsó hűtlensége előtt (amely az örök isteni jövendölések szerint biztos, biztos, biztos, hogy szörnyű és példátlan vereség lesz), a mi szeretett utódaink, maguk előtt látván az általam megrajzolt utálatosságot, és azt is hogyan kell készülniük a harcra, rázzák fel a többiek gondolatait is és tanítsák őket erre bőséges talentumaik által, amelyekkel Isten méltóztatott őket megajándékozni.”²²
(Kovács Eszter fordítása)

Šimon Partlic a cseh barokk legtermékenyebb szerzői közé tartozik, jelenleg negyvenkét művét ismerjük.²³ Ezeknek az egyik legkedveltebb témája a végidővárás és az apokalipszis jeleinek elemzése. Az 1618-as üstökösök megjelenése ihlette a *Tractatus Cometographicus. O dwau nowých hwězdách aneb kometách které se spatřowali na koncy roku 1618. [Kometográfiai értekezés a két új csillagról, azaz üstökösről, amely 1618-ban volt látható]* című művét. Meglátása szerint a két üstökösből az első jelezte a háborút, az ebből fakadó nyomort és II. Mátyás halálát, míg a második üstökös az új királyt jövendölte meg, aki majd igazságosan fog kormányozni, és jólétet teremt minden alattvalója számára. Partlicnél új elem a „szabadító” várása, vagyis hogy a szenteket egy Istentől küldött szabadító fogja elvezetni a végső győzelemre. Ez szerinte 1621-ben vagy 1624-ben fog bekövetkezni.²⁴

A felkelés alatt írta *Flagellum Dei* című művét. Továbbra is kitartott amellett, hogy 1624-ben eljön az „Új Jeruzsálem”,²⁵ de a bevezetőből az is kiderül, hogy a magyarországi török harcok és az oszmán sereg győzelmei félelemmel töltötték el. Egyedüli megoldásnak a keresztények egymással való mielőbbi megbékélését és a törökök elleni közös fellépést látta:

¹⁹ BUDOVEC Z BUDOVA 1989: 47.

²⁰ REJCHRTOVÁ 1984: 162.

²¹ Részlet Václav Budovec *Antialkoránjából*. Kovács 2017: 122–123.

²² Részlet Václav Budovec *Antialkoránjából*. Kovács 2017: 130.

²³ URBÁNEK 2008: 47–48.

²⁴ URBÁNEK 2008: 60–62.

²⁵ PARTLIC ZE ŠPICBERKA 1620: A,b.

„Indítson meg benneteket ó birodalmi hercegek extrema necessitas, sürgető szükség, amely a bezárkózott elmét felragyogtatja és a hitványból vitézt csinál: hogy ez nemcsak másokat érint, hanem titeket és jobbágyaitokat is. Nemcsak a magyarokat, morvákat és osztrákokat fenyegeti a törökveszély, hanem az egész kereszténységet. [...] ezért ó keresztények azt a szándékot és azt a hadsereget, amelyet ránk és minden környező ország romlására gyűjtöttetek fordítsátok a törökök ellen, tanítsátok móresre ezeket a veszett kutyákat, akik olyan régóta rombolják Európát, káromolják Isten Fiát. Mert a mostani megosztottságunk nekik kitárt kapu.”²⁶ (*Kovács Eszter fordítása*)

Partlic egyik legfontosabb műve, a *Metamorphosis mundi* 1626-ban jelent meg Leidenben latin nyelven. Ebben történetfilozófiája mellett a világ közeljövőben várható változásaira is kitért, többek közt az Oszmán Birodalom jövőjére is. II. Ferdinánd, akit a keresztényüldöző Diocletianushoz és a fáraóhoz hasonlított, az utolsó zsarnok, aki hamarosan családjával együtt el fog bukni, és kárhozát lesz az osztályrésze.²⁷ A közeljövőben megsemmisül majd a keleti és a nyugati Antikrisztus is, vagyis az Oszmán Birodalom és a pápaság. Ezt a változást egy szabadító fogja elhozni, aki Nagy Károly után 800 évvel fog feltűnni, Mózes (szabadító), Józsué (győztes harcos) és Illés (próféta) lesz egy személyben,²⁸ aki legyőzi az igaz hit minden ellenségét. Felemelkedésének ideje 1623. július 19.²⁹ Később az is kiderül, hogy a várt szabadító Pfalzi Frigyes, akit Dávid királyhoz hasonlított. Visszatér majd a száműzetésből, mint Izrael elűzött királya, és elpusztítja II. Ferdinándot, aki Isten ostora (*flagellum Dei*), vagyis Isten büntetésének eszköze egy ideig, de hatalma nem lehet tartós.³⁰ 1694-re várható, hogy Isten végleg megszabadítsa népét a zsarnok és az Antikrisztus igája alól,³¹ de már a közeljövőben nagy változásokra számított: Csehország, Lengyelország és Magyarország egyesülni fog, és létrejön egy erős és tiszta erkölcsű protestáns állam, amely ellenáll a pápának és a törököknek is.³²

Partlic ezen műve későbbi fejezetei már előrevetítik a változást, amelyet a fehérhegyi csata, majd a Megújított Országos Rendtartás bevezetése idézett elő. Az apokaliptikus gondolatok újra központi szerepet kaptak, de ekkor már nem az oszmán hódítás, hanem a cseh protestáns egyházak felbomlása és a protestáns értelmiség szétszórátása volt a feldolgozatlan nemzeti trauma, amelyre választ kerestek, és amelyből még kiutat reméltek. A korábbiakhoz képest újdonság, hogy Partlic egy Istentől küldött, különleges hatalommal felruházott, de e világi, emberi szabadítót várt, aki a szenteket a végső győzelemre vezeti. A végső nagy csatát vívó ellenfelek is változnak. Budovecnél még a törökök és szövetségeseik alkotják az Antikrisztus népét, a szentek seregét pedig a hitet hűségesen megőrző keresztények. Partlicnél az ellenfél részben az Oszmán Birodalom, részben a Habsburg-dinasztia.

A Pfalzi Frigyesrel kapcsolatos várakozások a téli király bukása, majd későbbi sorsa miatt alaptalannak bizonyultak. A szabadítóba vetett remény azonban megmaradt. A Comenius által támogatott, Magyarországon élő cseh prédikátor, Mikulás Drábik jóslataiban is folyamatosan előkerül az Istentől küldött szabadító (ennek személye jóslataiban folyamatosan változott),

²⁶ PARTLIC ZE ŠPICBERKA 1620: A₃b–A₆a.

²⁷ PARTLIC ZE ŠPICBERKA 1626: 127.

²⁸ „Mózes bizalma, Józsué okossága és Illés lelke”, PARTLIC ZE ŠPICBERKA 1626: 129–130.

²⁹ URBÁNEK 2008: 92; PARTLIC ZE ŠPICBERKA 1626: 129–130.

³⁰ PARTLIC ZE ŠPICBERKA 1626: 154.

³¹ PARTLIC ZE ŠPICBERKA 1626: 155.

³² URBÁNEK 2008: 93–94; PARTLIC ZE ŠPICBERKA 1626: 158.

aki véget fog vetni a kettős Antikrisztusnak, vagyis a Habsburg-háznak és pápaságnak, és mindezt megelőzi a törökök megtérése.³³ A törökök tehát nála már nem ellenségek, hanem leendő szövetségesek.

A viharos 17. század eseményei hatására sokakban felmerült, hogy mindezek a végidők közeledtét jelentik. A török harcokat is ez alapján ítélték meg. A század második felében azonban az oszmán fenyegetettség csökkenésével és a csehtestvér közösség eltűnésével az apokaliptikus magyarázatok helyett a cseh irodalomban is a reálpolitikai alapokra épülő értekezések kerültek előtérbe.

Felhasznált irodalom

BALBÍN, Bohuslav

1677 *Epitome historica rerum bohemicarum, quam ob venerationem christianae antiquitatis, et primae in Bohemia collegialis ecclesiae honorem, Boleslaviensem historiam placuit appellare...* Pragae: Typis Universitatis Carolo — Ferdinandae.

BUDOVEC Z BUDOVA, Václav

1989 *Antialkorán*. REJCHRTOVÁ, Noemi (szerk.). Praha: Odeon.

CERMANOVÁ, Pavlína

2016 Gog and Magog: Using Concept of Apocalyptic Enemies in the Hussite era. In BRANDES, Wolfram — SCHMIEDER, Felicitas — VOSS, Rebekka (szerk.): *Peoples of the Apocalypse. Eschatological Beliefs and Political Scenarios*. Berlin—Boston: De Gruyter, 239–256. <https://doi.org/10.1515/9783110473315-013>

COMENIUS, Joannes Amos

1657 *Lux in tenebris, hoc est prophetiae donum quò Deus Ecclesiam Evangelicam, in regno Bohemiae...* s. l. et typ.

DVORSKÝ, Bartoloměj

1542 *Proti Alchoranu, totiž zakonu tureckému a saracenskému a falessnému gijch náboženstwij...* Praha: Jan Severýn.

FIALA, Jiří

2014 Reflexe válek s Turky v českých písních kramářských. In FIDLEROVÁ, A. Alena — HOLÝ, Martin — ŠEDIVÁ KOLDINSKÁ, Marie (szerk.): *Historie, otázky, problémy. Kříž versus půlměsíc. Literární a umělecká tvorba jako prostor střetů mezi křesťanstvím a islamem*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 227–236.

JOANNIDES, Jiřík

1667 *Dwogj spis včíněný. 1. Gest clangor Tubae Divinae, resonans, duodecim prodromos diem extremi iudicij praevenientes, indicat, ac repentiam consumationem mundi, annunciat. (!) Zwuk trauby Božj zwučjcy dwanácte předchůdců deň Páně poslednj*

| ³³ PARTLIC ZE ŠPICBERKA 1626: 168–169; COMENIUS 1657: *Revelationes Drabici* 1654/55.

saudný předcházejících oznamuge a rychlé skonánj swěta ohlassage. 2. Spis gest o prawé poslaupnosti včenj ewangelitského... Žilina: Jan Dadan.

KADLEC, Jaroslav

1989 Jan Milíč z Kroměříže. In KADLEC, Jaroslav (szerk.): *Bohemia Sancta. životopisy českých světců a přátel Božích*. Praha: Česká katolická charita, 183–190.

Knihopis

1925 [2008] *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce 18. století*. HORÁK, František — TOBOLKA, Zdeněk — URBÁNKOVÁ, Emma — BAĐUROVÁ, Anežka (szerk.): Praha: ČSAV. (digit.: www.knihopis.cz)

KOVÁCS Eszter

2010 Jan Tomáš Pešina z Čechorodu és Magyarország. In LÉNÁR Andor — LŐRINCZNÉ BENCZE Edit (szerk.): *Politika, Egyház, mindennapok*. Budapest: Heraldika, 18–33.

2014 Cseh nyelvű beszámoló a tolnai csatáról. In STEMLER Ágnes (szerk.): *Források és Hagyományképek*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár — Gondolat, 53–60.

2017 *Iszlámismeret Csehországban a 16–17. század fordulóján*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár — Pázmány Péter Katolikus Egyetem.

MIROTICKÝ, Jan

1576 *O začátku panowánj tureckého, a o gegijch zprawowánij a zachowávánij zřjzlosti wogenské, ku kterýmžto gest přidána knijžka o tureckých obyčegijch sebraná od Bartholoměge Gorgewiče s předmluwau přijležijcý*. Olomouc: Bedřich Milichthaler.

Obaudwauch Antykrystůw

1565 *Obaudwauch Antykrystůw, Konstantynopolitanského a Ržjmského, totiž Machométa a Papeže gednohlasné a gednostegné včenij, wijra, religio a náboženstwij proti Krystu Synu Boha žiwého*. Norimberk [Nürnberg]: Ulrich Neuber: Johann Montanusvdova.

ŐZE Sándor

1991 „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálat a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

PARTLIC ZE ŠPICBERKA, Šimon

1620 *Flagellum Dei. Bič aneb metla Božj, kterau Pán Bůh wssech časů swět pro weystupky trestati ráčil...* [Praha]: Daniel Karolides z Karlsberka.

1626 *Metamorphosis mundi, qua Omnium in mundo rerum vicissitudines, mutationes autetium aversiones... illustrantur. His accessit Leo Redivivus, ... Ad Serenissimum Bohemiae Regem Fridericum*. Lugduni Batavorum: vidua Joanni Patii.

PÁZMÁNY Péter

1897 Az Isteni igazságra vezérlő kalauz. In *Pázmány Péter összes munkái III*. Budapest: M. Kir. Tud. Egyetemi Nyomdában.

PUMPRLA, Václav

2020 *Knihopisný slovník českých, slovenských a cizích autorů 16.–18. století*. Praha: Kabinet pro klasická studia, Filosofický ústav AV ČR.

RATAJ, Tomáš

2002 *České země ve stínu půlměsíce. Obraz Turka v raně novověké literatuře z českých zemí.* Praha: Scriptorium.

REJCHRTOVÁ, Noemi

1984 *Václav Budovec z Budova.* Praha: Melantrich.

RMNy

2012 P. Vásárhelyi Judit et al.: *Régi Magyarországi Nyomtatványok IV. (1656–1670).* Budapest: Akadémiai Kiadó — Országos Széchényi Könyvtár.

URBÁNEK, Vladimír

2008 *Eschatologie, vědění a politika. Příspěvek k dějinám myšlení pobělohorského exilu.* České Budějovice: Jihočeská univerzita.

VARSÁNYI Orsolya

2017 A „Mahomet vallása” és az „Vytoc” Pázmány Péter *Kalauzában.* In ITZÉS Gábor (szerk.): *Viszály és együttélés. Vallások és felekezetek a török hódoltság korában.* Budapest: Universitas, 155–182.